

Framework for Analyzing the Outcomes of the Islamic Revolution in Iran

Mostafa Ghorbani^{1*}

Received on: 22/11/2023

Accepted on: 15/03/2024

Abstract

In an effort to accurately assess the results of the Islamic Revolution in Iran, the question arises: "What factors have influenced the scope and quality of the results of the Islamic Revolution?" It is assumed that the results of the Islamic Revolution should be evaluated in the context of Iranian society and Iran's position within the international system.

By synthesizing the perspectives of theorists on the outcomes of revolutions through a qualitative meta-synthesis method, twenty components influencing the extent and speed of revolutionary results were identified. Subsequently, their impact on the outcomes of the Islamic Revolution was evaluated.

Ultimately, the results indicated that numerous factors influenced the outcome of the Islamic Revolution. These included the many changes that occurred during the period of multiple rule, the extensive replacement of revolutionaries with elements from the previous regime, the revolutionaries' success in state-building, the social origins of the leaders, the capabilities and objectives of the elites who came to power, the ability to establish an efficient revolutionary organization, the integration of the official government structure with a political movement, the policies of the revolutionary government, and the presence of national goals supported by the people.

Additionally, other factors—such as the limited human and material resources available to the revolutionary political system, inefficient economic institutions, the low level of economic development prior to the revolution, the high degree of coalition among revolutionaries, the power struggle among rival groups, the outbreak of civil war, Iran's peripheral position in the international system, catastrophic events, the dominance of narrow interpretations of tradition, government bureaucracy encroachment, weaknesses in ideological creativity, and challenges in sustaining the transformation of cultural discourse—have constrained the outcomes of the Islamic Revolution. Therefore, the capture and expansion of the revolution's results must be analyzed in the context of the conflict between these two groups of factors.

Keywords: Results, Islamic Revolution, Revolutionary Coalition, Ideological Creativity, Transformation in Cultural Discourse, Efficient Revolutionary Organization, Conflict of Rival Groups.

^{1*} . Assistant Professor of Political Science, Shahid Mahallati University of Islamic Sciences, Qom, Iran. (Corresponding Author: mahboub1395@gmail.com)

Extended Abstract

Introduction: With 47 years having passed since the victory of the Islamic Revolution and the establishment of the Islamic Republic of Iran, the results and consequences of this revolution are now evident in the country. When assessing these outcomes, two conflicting perspectives generally emerge: one views Iran today as progressing by comparing the current situation with the period before the revolution, while the other denies any progress by portraying the past in a favorable light, comparing Iran today with developed Western countries, and emphasizing certain economic and livelihood challenges. The important point in this context is that, given Iran's current economic situation, these assessments are predominantly framed in light of this circumstance. However, to present an accurate picture of the outcomes and consequences of the Islamic Revolution, both the revolution itself and the performance of the system it established must be understood within the broader context of Iranian society and the numerous factors and variables influencing the Islamic Republic of Iran's performance. Accordingly, the primary goal of this study is to provide a comprehensive framework for evaluating the results of the Islamic Revolution.

Methodology: This research was conducted using the qualitative meta-synthesis method. Accordingly, to answer the research question, a comprehensive search of the literature was performed, and appropriate studies were selected for inclusion in the meta-synthesis.

Their results were combined, and to assess the validity of the resulting meta-synthesis, the review method was employed. In this process, all stages of the meta-synthesis were reviewed and approved by two political science professors. Additionally, the quality of the initial studies conducted by prominent researchers on the outcomes of revolutions supports the validity of the synthesis obtained. Accordingly, 20 components determining the extent and speed of revolutionary outcomes were identified, and in the next step, their impact on the results of the Islamic Revolution was tested.

Findings: Ultimately, the outcomes of the Islamic Revolution were shaped by numerous factors. These include the many changes that occurred during periods of multiple rule, the extensive replacement of revolutionaries with agents of the previous regime, the revolutionaries' success in state-building, the social origins of the leaders, and the capabilities and goals of the elites who came to power. Additionally, the ability to build an effective revolutionary organization, the integration of official government structures with political movements, the policies of the revolutionary

government, and the presence of national goals supported by the people all had a growing impact on the revolution's results. Conversely, other variables limited the revolution's outcomes. These include the limited human and material resources available to the revolutionary political system, inefficient economic institutions, and the low level of economic development prior to the revolution. Further constraints arose from the high degree of coalition among revolutionaries, conflicts between rival groups for power, the occurrence of civil war, Iran's peripheral position in the international system, catastrophic events, the dominance of narrow interpretations of tradition, government bureaucracy encroachment, weaknesses in ideological creativity, and difficulties in sustaining the transformation of cultural discourse. Therefore, the acquisition and expansion of the Islamic Revolution's results must be analyzed within the context of the tension between these two groups of factors.

Conclusion: According to the presented framework, the differences in the outcomes and consequences of the Islamic Revolution during its first decade compared to subsequent decades can be explained by changes in the status of several factors. These include the intensification of divisions within the coalition of revolutionary forces; the prominence of traditional interpretations that lack adaptability to social changes; weaknesses in ideological creativity and meaning-making; deficiencies in the reproduction and continuation of the cultural discourse emerging from the Islamic Revolution; unprecedented external pressures; shifts in the social origins of some political elites; insufficient attention to leveraging revolutionary capacities within the official government structure; and the weakening of certain statesmen's capabilities. Together, these factors have imposed limitations on the Islamic Republic's ability to deepen the achievements of the Islamic Revolution.

Finally, it is recommended that other researchers explore additional aspects of this issue, including the impact of crippling sanctions on the scope and pace of the outcomes of the Islamic Revolution; future studies on the consequences of the Islamic Revolution; methods to reproduce the cultural discourse of the Islamic Revolution; and strategies to enhance semantic and ideological creativity in the present context.

Keywords: Results, Islamic Revolution, Revolutionary Coalition, Ideological Creativity, Transformation in Cultural Discourse, Efficient Revolutionary Organization, Conflict of Rival Groups.

چارچوب تحلیل نتایج انقلاب اسلامی ایران

مصطفی قربانی^{*۱}

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۲۵

چکیده

در تلاش برای ارزیابی دقیق نتایج انقلاب اسلامی ایران این سؤال مطرح می‌شود که «چه عواملی بر دامنه و کیفیت نتایج انقلاب اسلامی اثرگذار بوده است؟» فرض آن است که نتایج انقلاب اسلامی را باید با توجه به زمینه‌های مختلف جامعه ایران و موقعیت ایران در نظام بین‌الملل مورد ارزیابی قرار داد. با ترکیب دیدگاه‌های نظریه‌پردازان نتایج انقلاب‌ها به روش فراترکیب کیفی، ۲۰ مؤلفه تعیین‌کننده میزان و سرعت نتایج انقلاب‌ها استخراج شد که در گام بعدی، تأثیر آن‌ها بر نتایج انقلاب اسلامی به آزمون گذاشته شد. در نهایت این نتایج به دست آمد که دگرگونی‌های زیاد انجام گرفته در زمان حاکمیت چندگانه، جایگزینی بالای انقلابیون با عناصر رژیم قبل، موفقیت انقلابیون در دولت‌سازی، خاستگاه اجتماعی رهبران، قابلیت و اهداف نخبگان به قدرت رسیده، توانایی در ساختن یک سازمان کارآمد انقلابی، ترکیب سازمان رسمی دولت با یک جنبش سیاسی، سیاست‌های دولت انقلابی و داشتن اهداف ملی مورد حمایت مردم بر نتایج انقلاب اسلامی اثر فزاینده داشته است. همچنین، متغیرهای دیگری چون محدودیت منابع انسانی و مادی قابل دسترسی نظام سیاسی انقلابی، نهادهای اقتصادی ناکارآمد و سطح پایین توسعه اقتصادی قبل از انقلاب، میزان بالای ائتلاف صورت گرفته بین انقلابیون، منازعه گروه‌های رقیب برای تصاحب قدرت، وقوع جنگ داخلی، موقعیت پیرامونی ایران در ساختار بین‌المللی، رویدادهای مصیبت‌بار، حاکم شدن تفسیرهای مضیق بر سنت، ثقیل شدن دیوان‌سالاری دولتی، ضعف در خلاقیت ایدئولوژیکی و ضعف در تداوم دگرگونی‌گفتمان فرهنگی بر نتایج انقلاب اسلامی اثر محدودکننده داشته‌اند؛ بنابراین، قبض و بسط نتایج انقلاب اسلامی را باید در کشاکش این دو دسته عوامل مورد تحلیل قرار داد.

واژگان کلیدی: نتایج، انقلاب اسلامی، ائتلاف انقلابی، خلاقیت ایدئولوژیکی، دگرگونی در گفتمان فرهنگی، سازمان کارآمد انقلابی، منازعه گروه‌های رقیب.

(صفحه ۱۱۵-۱۴۶)

*۱. استادیار علوم سیاسی دانشگاه علوم اسلامی شهید محلاتی (ره)، قم، ایران.

(نویسنده مسئول: mahboub1395@gmail.com)

مقدمه

رخداد انقلاب اسلامی آغازگر فصل نوینی در تحولات سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی ایران بود. با پیروزی این انقلاب، علاوه بر تغییر نظام سیاسی، جهت‌گیری‌های حاکم بر کشور در ابعاد و زمینه‌های مختلف هم دچار تغییر شد؛ بنابراین، حیات جامعه ایران در زمینه‌های مختلف دگرگون شد. با گذشت ۴۶ سال از پیروزی این انقلاب و استقرار نظام جمهوری اسلامی، اکنون نتایج و پیامدهای این انقلاب در ایران نمایان است.

در ارزیابی نتایج و پیامدهای انقلاب اسلامی نیز به طور کلی دو دیدگاه متعارض وجود دارد: دیدگاهی که با مقایسه وضعیت امروز ایران با برهه قبل از انقلاب، ایران امروز را در روندی رو به ترقی می‌بیند و دیدگاه دیگری که با تصویرسازی مطلوب از گذشته، مقایسه ایران امروز با کشورهای توسعه‌یافته غربی و همچنین، برجسته‌سازی برخی مشکلات اقتصادی معیشتی، منکر ترقی در وضعیت ایران امروز می‌شود. نکته مهم در این زمینه آن است که با توجه به وضعیت اقتصادی ایران در برهه کنونی، به طور غالب، این ارزیابی‌ها با توجه به این وضعیت ارائه می‌شود.

این در حالی است که برای ارائه تصویر درستی از نتایج و پیامدهای انقلاب اسلامی، باید انقلاب اسلامی و عملکرد نظام برخاسته از آن را در متن جامعه ایران و با نظر به عوامل و متغیرهای متعدد تأثیرگذار بر عملکرد جمهوری اسلامی ایران دید. آنچه بر اهمیت و ضرورت این موضوع می‌افزاید، علاوه بر گذشت حدود نیم قرن از پیروزی انقلاب اسلامی است که از دیدگاه اندیشمندان چون «دوتوکویل» و «زیمرن»، زمان مناسبی برای ارزیابی نتایج و پیامدهای انقلاب است (نقل از پناهی، ۱۴۰۲: ۴۸۱)، وجود یک تلاش سازمان‌یافته در قالب «جنگ شناختی» برای تصویرسازی نامطلوب از نتایج و پیامدهای انقلاب اسلامی است؛ بنابراین، در این پژوهش تلاش می‌شود تا با مرور دیدگاه‌های مختلف درباره ارزیابی نتایج انقلاب‌ها و همچنین، عوامل و متغیرهای تعیین‌کننده میزان و سرعت نتایج و پیامدهای انقلاب‌ها، چارچوبی برای تحلیل مسیر طی شده انقلاب اسلامی و نتایج و دستاوردهای آن ارائه شود. با اتکا به این چارچوب، چرایی سرعت نتایج انقلاب اسلامی و به طور کلی، میزان موفقیت آن در ایجاد نتایج و دستاوردها در ایران قابل تحلیل و ارزیابی است.

الف- پیشینه پژوهش

با وجود اهمیت نتایج انقلاب اسلامی، اما این موضوع چندان در پژوهش‌های موجود درباره

انقلاب اسلامی مورد توجه قرار نگرفته است. در ادامه، چند مورد از آثار مرتبط با این موضوع معرفی می‌شود:

حشمت‌زاده (۱۳۸۷)، در کتاب «آثار و نتایج انقلاب اسلامی» در تلاش برای تبیین نتایج انقلاب اسلامی به معیارهایی چون اهداف انقلاب اسلامی، قانون اساسی و امکانات موجود در کشور پرداخته و همچنین به مقایسه نتایج انقلاب اسلامی با کشورهای پیشرفته، کشورهای هم‌تراز و شرایط قبل از انقلاب پرداخته است.

شفیعی‌فر (۱۳۹۳)، در کتاب «انقلاب اسلامی ماهیت، زمینه‌ها و پیامدها»، ضمن تشریح چیستی انقلاب اسلامی و مبانی فکری آن، تحولات سیاسی بعد از پیروزی انقلاب اسلامی را تا سال ۱۳۸۴ آورده است.

کدی (۱۳۹۳) در کتاب «نتایج انقلاب ایران» تحولات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی اجتماعی ایران بعد از انقلاب اسلامی را تا اوایل دهه ۱۳۸۰ شمسی تشریح کرده است.

قربانی (۱۳۹۸) در کتاب «کارنامه چهل ساله انقلاب اسلامی» ضمن ارائه مدلی برای ارزیابی کارنامه انقلاب اسلامی، دستاوردهای این انقلاب را در سه حوزه اقتصادی-معیشتی، دفاعی و فرهنگی را نیز مورد واکاوی قرار داده و در نهایت، به چالش‌ها و موانع در روند حرکت چهل ساله انقلاب اسلامی نیز پرداخته است.

راجی، خاتمی (۱۴۰۱) در کتاب «صعود چهل ساله» با مرور چالش‌های درونی و بیرونی نظام جمهوری اسلامی در چهل سال اول حاکمیت آن، دستاوردهای این نظام را در ابعاد مختلف اعم از استقلال، عدالت اجتماعی، گسترش برخورداری‌های عمومی، پیشرفت‌های علمی پیشرفت‌های زیرساختی، صنعتی و انرژی، آزادی، معنویت، کرامت زن و عزت و اقتدار بر اساس آمارهای بین‌المللی تشریح کرده‌اند.

تمرکز آثار موجود بر توصیف تحولات بعد از انقلاب اسلامی در ایران بوده و در این میان اگرچه به برخی عوامل اثرگذار بر میزان و سرعت نتایج این انقلاب اشاره کرده‌اند، اما هیچ‌کدام از این آثار، رویکردی جامع به چرایی کم و کیف نتایج انقلاب اسلامی نداشته‌اند. در واقع، این آثار بر بازگویی نتایج انقلاب اسلامی متمرکز بوده و در این زمینه، به تحلیل چرایی و عوامل مؤثر در تعیین کیفیت، عمق و سرعت نتایج این انقلاب توجه چندانی نداشته‌اند. نوآوری پژوهش حاضر در آن است که می‌کوشد تا با مرور جامع ادبیات موجود در زمینه نتایج انقلاب‌ها و سنتز (ترکیب) مجموعه دیدگاه‌ها

در این زمینه، ضمن احصای عوامل مختلف تعیین‌کننده سرعت و میزان نتایج انقلاب‌ها، در مطالعه‌ای کیفی، این عوامل را درباره انقلاب اسلامی مورد آزمون قرار دهد.

ب- مبانی نظری و روش پژوهش

۱- چارچوب نظری: دیدگاه‌های مختلف درباره ارزیابی نتایج انقلاب‌ها

انقلاب از جمله پدیده‌های اجتماعی است که درباره نتایج آن، ارزیابی‌های نامتوازن و بلکه متضاد وجود دارد. درباره نتایج پدیده انقلاب، به طور کلی سه دیدگاه یا نگرش وجود دارد:

۱-۱- دیدگاه دراماتیک

این دیدگاه هم در میان موافقان و هم مخالفان پدیده انقلاب طرفدارانی دارد. مطابق با این دیدگاه، در انقلاب‌ها، خوبی و بدی مطلق در مقابل هم قرار گرفته و قهرمان و ضدقهرمان به ترتیب مظهر همه فضایل و همه زشتی‌ها قلمداد می‌شوند. قهرمان ممکن است مردم، توده‌ها، ستم‌دیدگان، پرولتاریا و یا آرمان‌هایی چون آزادی، عدالت و دموکراسی باشد و ضدقهرمان در مقابل این‌ها قرار دارد. به باور موافقین، انقلاب با پیروزی قهرمان بر ضدقهرمان (دشمن) پایان می‌یابد و از دیدگاه مخالفین، قهرمان به‌وسیله دشمن شکست می‌خورد (بشیریه، ۱۳۸۷: ۱۴۵).

«ادموند برک» از مهمترین نمایندگان نگرش دراماتیک از سوی مخالفان انقلاب است. برک با نگرش محافظه‌کارانه خود در نقد انقلاب فرانسه معتقد بود که در انقلاب، کمیت بر کیفیت، برابری بر آزادی، همگونی بر تنوع و عقل انتزاعی بر سنت پایدار پیروز شد. به باور برک، جامعه نه بر اساس تعقل، بلکه بر پایه سنن و تعصب‌های دیرینه استوار است. بر این اساس، تغییر ناگهانی سنن، رسوم و تعصبات گذشته که هدف انقلاب است، به معنی آسیب رساندن به جامعه است. سنت نه دشمن دانش و عقل، بلکه تنها شکل دیگری از آن است (نقل از بشیریه، ۱۳۸۷: ۱۴۶-۱۴۵).

۱-۲- دیدگاه تراژیک

مهم‌ترین نکته مورد تأکید در این دیدگاه، «شکست فاحش انقلاب‌ها» در مقایسه با اهداف اعلام شده توسط هواداران اولیه است. بر این اساس، انقلاب مطابق خواست و نیت انقلابیون به پیش

نمی‌رود؛ زیرا در تعیین نتیجه، علاوه بر نیت انقلابیون، عوامل پیچیده بسیاری دخالت دارند. بهترین قرائت تراژیک از انقلاب‌ها را هانا آرنه ارائه کرده است (بشیریه، ۱۳۸۷: ۱۴۸-۱۴۷). وی با مقایسه دو انقلاب فرانسه و آمریکا، می‌نویسد که هر دوی این انقلاب‌ها دل در گروی آزادی داشتند، اما با وجود اعتقاد انقلابیون فرانسه به آزادی، در عمل آزادی در این کشور محقق نشد؛ زیرا در فرانسه مسئله‌ای اجتماعی (فقر توده‌ها) وجود داشت و چون «سانکولوت‌ها» وارد صحنه شده و خواهان فقرزدایی بودند، رهبران انقلاب فرانسه در مقابل دو ارزش متضاد برابری و آزادی قرار گرفتند؛ بنابراین، ناچار شدند ارزش برابری را برگزیده و آزادی را از دست بدهند (آرنه، ۱۳۸۱: ۸۳-۷۶).

از دیدگاه آرنه، کوشش برای حل مسئله اجتماعی از طریق سیاسی به هراس می‌انجامد و هراس به معنی شکست و تراژدی بزرگ انقلاب‌هاست. در انقلاب فرانسه، توده‌ها رهبران را برای رفع فقر زیر فشار گذاشتند و از این‌رو، انقلاب به بی‌راهه رفت و به پیدایش خودکامگی سهمگین‌تری در مقایسه با قبل از انقلاب، منجر شد. با این حال، در آمریکا چون فقر اجتماعی بروز نیافت، نیازی به برابر شدن نداشتند و بنابراین، ارزش آزادی را برگزیدند.

۱-۳- دیدگاه کمیک

این دیدگاه که در واکنش به پیامدهای انقلاب روسیه و توسط «آلدوس هاکسلی»، «جرج اورول»، «آرتور کستلر» و... مطرح شد، ماهیت ضدیوتوپایی داشته و با یک نگرش واقع‌بینانه نسبت به نتایج انقلاب، دستاوردهای مثبت و منفی انقلاب‌ها را به صورت توأمان می‌بیند. به عنوان مثال، کستلر در قالب داستان «جوکی و کمیسار» به نتایج انقلاب می‌پردازد. در این داستان، جکی با نگرش قدیس‌گونه فردی است که تغییر در جهان را نه از راه تغییر نهادهای اجتماعی از طریق انقلاب، بلکه با تزکیه نفس و زدودن منیت‌ها میسر می‌داند. کمیسار نیز فردی است که معتقد به تغییر از بیرون بوده و به همین دلیل، تغییر اجتماعی را پی می‌جوید. کستلر با رد هر دو نگرش برای تغییر در فرد و جامعه، معتقد است:

«نه قدیسان و نه انقلابیون نمی‌توانند انسان را به رستگاری برسانند؛ زیرا قدیسان محیط اجتماعی و شرایط اقتصادی را به فراموشی می‌سپارند، در حالی که انقلابیون غرایز و نهاد ددمنش آدمی را نادیده می‌گیرند و وقتی در پی تأسیس مدینه فاضله برمی‌آیند، با چنین ویژگی‌هایی روبرو می‌شوند و لاجرم دست به ایجاد حکومت هراس می‌زنند» (نقل از بشیریه، ۱۳۸۷: ۱۵۹)؛ بنابراین، از دیدگاه کستلر،

برای کسب نتایج بهتر پس از انقلاب‌ها، جکی و کمی‌سار باید با هم ترکیب شوند؛ یعنی کسب نتایج بهتر پس از انقلاب‌ها هم منوط به تغییر درونی (تزکیه نفس) و هم تغییر بیرونی (تغییر نهادها) است. با توجه به آنچه گفته شد، در پژوهش حاضر برای تحلیل نتایج انقلاب اسلامی، نگرشی کمیک‌گونه اتخاذ می‌شود؛ بدین ترتیب که تلاش می‌شود تا چارچوبی برای تحلیل نتایج انقلاب اسلامی ارائه شود که بازنمای راه‌های رفته و نرفته یا همه نقاط قوت و ضعف در کارنامه عملکرد انقلاب اسلامی ایران باشد. بر این اساس، انقلاب اسلامی در تحقق نتایج مطلوب نه یکسره ناموفق بوده و نه به صورت تام موفق بوده است، بلکه در کارنامه عملکرد آن، در کنار نقاط قوت، نقاط ضعفی هم وجود دارد.

۱-۴- عوامل تعیین‌کننده میزان و سرعت نتایج انقلاب‌ها

مطالعه درباره نتایج و پیامدهای انقلاب‌ها هنوز توسعه چندانی نیافته و در واقع، هنوز تعداد اندکی از اندیشمندان در این باره بحث کرده و هر کدام از آنها نیز بر موارد معدودی در تعیین میزان و کیفیت نتایج انقلاب‌ها تأکید کرده‌اند. آرا و دیدگاه اندیشمندان مختلف در این زمینه را می‌توان به صورت خلاصه در جدول زیر ارائه کرد:

جدول شماره ۱- عوامل تعیین‌کننده میزان و سرعت نتایج انقلاب‌ها

منبع	عوامل تعیین‌کننده میزان و سرعت نتایج انقلاب‌ها	اندیشمند
(نقل از پناهی، ۱۴۰۲: ۴۶۲-۴۶۱)	* توان سازمانی بالا (سازمان کارآمد) * ترکیب سازمان رسمی دولت با یک جنبش سیاسی	اتو کیرچه‌ایمر
(نقل از پناهی، ۱۴۰۲: ۴۶۶-۴۶۴)	* داشتن اهداف ملی مورد حمایت مردم * سنت سازگار با تغییرات اجتماعی * ایدئولوژی نوسازی‌گرا * رشد و تقویت دولت و دیوان‌سالاری آن ^۱	ژرار شالیان

۱. از دیدگاه شالیان، انقلاب‌ها دولت را قوی و دیوان‌سالاری آن را گسترش می‌دهند. هر چه کشور عقب‌مانده‌تر و فقیرتر باشد، دیوان‌سالاری وسیع‌تر و توانمندتر می‌شود. این دیوان‌سالاری به تدریج به یک نیروی اجتماعی با منافع خاص تبدیل شده و مانع دگرگونی می‌شود.

ادامه جدول شماره ۱- عوامل تعیین کننده میزان و سرعت نتایج انقلابها

منبع	عامل تعیین کننده میزان و سرعت نتایج انقلابها	اندیشمند
(تیلی، ۱۳۸۵: ۳۱۷-۳۰۲)	<ul style="list-style-type: none"> * میزان جایگزینی انقلابیون با عناصر رژیم قبل * کم و کیف ابزار سازمانی در اختیار انقلابیون (توانایی در ساختن یک سازمان کارآمد انقلابی) * میزان ائتلاف صورت گرفته بین انقلابیون^۱ * میزان دگرگونی های انجام گرفته در زمان حاکمیت چندگانه 	چارلز تیلی
(اسکاچپول، ۱۳۷۶)	<ul style="list-style-type: none"> * میزان موفقیت انقلابیون در دولت سازی * توان رهبری انقلاب در بسیج فراگیر طبقات پایین * ترکیب طبقاتی انقلابیون و نحوه ورود آنها به مبارزه * وضعیت شرایط داخلی و تضادهای طبقاتی * شرایط بین المللی و وقوع جنگ داخلی و خارجی (به ویژه در کشورهای وابسته) 	تدا اسکاچپول
(Goldstone, 1991: 447)	* خلاقیت ایدئولوژیکی و معناسازی	جک گلدستون
(نقل از پناهی، ۱۴۰۲: ۴۷۴)	* دگرگونی در گفتمان فرهنگی	امیربایر و گودوین
(Moaddel, 1991)	* برتری انقلابیون از لحاظ ایدئولوژیک و سازماندهی	منصور معدل
(نقل از پناهی، ۱۴۰۲: 483-481)	<ul style="list-style-type: none"> * سیاست های دولت انقلابی * منابع انسانی و مادی قابل دسترسی نظام سیاسی انقلابی * نهادهای اقتصادی و سطح توسعه اقتصادی قبل از انقلاب * رویدادهای مصیبت بار مانند قحطی، مرگ رهبران انقلابی و... 	اکارت زیمرمن
(Foran, Goodwin, 1993: 210-213)	<ul style="list-style-type: none"> * منازعه گروه های رقیب برای به دست گرفتن قدرت * ائتلاف به قدرت رسیده (قابلیت و اهداف نخبگان داخلی) * نحوه نگهداری و به کارگیری قدرت * تهاجم خارجی * توسعه نیافتگی اقتصادی * وابستگی به اقتصاد جهانی * ماهیت ایدئولوژی و میزان وفاداری رهبران به آن * خاستگاه اجتماعی رهبران 	جان فوران و جف گودوین

۱. از دیدگاه تیلی، این ائتلاف هر مقدار کمتر باشد، احتمال وقوع دگرگونی های انقلابی بیشتر است.

با تلفیق دیدگاه اندیشمندان مختلف درباره عوامل تعیین‌کننده نتایج و پیامدهای انقلاب‌ها، مهمترین این عوامل عبارت‌اند از:

- ترکیب سازمان رسمی دولت با یک جنبش سیاسی
 - داشتن اهداف ملی مورد حمایت مردم برای ایجاد بسیج فراگیر
 - سازگار با تغییرات اجتماعی
 - رشد و تقویت دولت و دیوان‌سالاری آن
 - میزان جایگزینی انقلابیون با عناصر رژیم قبل (تفاوت در خاستگاه طبقاتی)
 - کم و کیف ابزار سازمانی در اختیار انقلابیون (توانایی در ساختن یک سازمان کارآمد انقلابی)
 - میزان ائتلاف صورت گرفته بین انقلابیون
 - میزان دگرگونی‌های انجام گرفته در زمان حاکمیت چندگانه
 - میزان موفقیت انقلابیون در دولت‌سازی
 - وضعیت کشور انقلابی در ساختار بین‌المللی و فشارهای خارجی
 - وقوع جنگ داخلی
 - خلاقیت ایدئولوژیکی و معناسازی
 - دگرگونی در گفتمان فرهنگی
 - سیاست‌های دولت انقلابی
 - منابع انسانی و مادی قابل دسترسی نظام سیاسی انقلابی
 - نهادهای اقتصادی و سطح توسعه اقتصادی قبل از انقلاب
 - رویدادهای مصیبت‌بار مانند قحطی، مرگ رهبران انقلابی و...
 - منازعه گروه‌های رقیب برای به دست گرفتن قدرت
 - ائتلاف به قدرت رسیده (قابلیت و اهداف نخبگان داخلی)
 - خاستگاه اجتماعی رهبران
- با توجه به آنچه گفته شد، نخبگان انقلابی و نظام‌های برآمده از انقلاب‌ها در خلأ عمل نکرده و کم و کیف اقدامات آنها از عوامل مختلفی اثر می‌پذیرد. در واقع، برای بررسی و تحلیل چرایی کم و کیف نتایج انقلاب‌ها، معیارهای ۲۰گانه ذکر شده در بالا می‌تواند چارچوب مناسبی برای ارزیابی باشد.

۲- روش پژوهش: فراترکیب

این پژوهش بر اساس روش فراترکیب انجام شده است. بر این اساس، برای پاسخ به سؤال پژوهش تلاش شده با جستجوی جامع ادبیات پژوهش و انتخاب پژوهش‌های مناسب برای ورود به فراترکیب، نتایج آنها با هم ترکیب شده و در نهایت برای سنجش اعتبار فراترکیب حاصل شده، از روش بازبینی استفاده شده است؛ بدین ترتیب که تمام مراحل فراترکیب از سوی دو تن از اساتید علوم سیاسی مورد بازبینی و تأیید قرار گرفته است. ضمن این که کیفیت مطالعات اولیه انجام شده درباره نتایج انقلاب‌ها که از سوی پژوهش‌گران برجسته مطالعات انقلاب‌ها انجام شده، گویای اعتبار سنتز به دست آمده است (ر.ک: عابدی جعفری، امیری، ۱۳۹۸: ۸۳-۷۹). در آخر نیز سنتز حاصل برای تحلیل نتایج انقلاب اسلامی مورد استفاده قرار گرفته است.

پ- تحلیل و تبیین داده‌های پژوهش

۱- عوامل تعیین‌کننده سرعت و میزان نتایج انقلاب اسلامی ایران

در تعیین میزان و سرعت یا کم و کیف نتایج انقلاب اسلامی ایران نیز عوامل متعددی دخیل بوده‌اند. بر این اساس، مبتنی بر عوامل و متغیرهای تعیین‌کننده میزان و سرعت نتایج و پیامدهای انقلاب‌ها، می‌توان به تحلیل چرایی میزان و کیفیت نتایج و پیامدهای انقلاب اسلامی ایران پرداخت. در ادامه با معیار قرار دادن عوامل ذکر شده در بالا به این مهم پرداخته می‌شود. با این توضیح که این عوامل با لحاظ تقدم و تأخر زمانی اولویت‌بندی شده‌اند.

۱-۱- میزان ائتلاف صورت گرفته بین انقلابیون

از دیدگاه جان فوران، انقلاب‌ها در ایران، «ائتلاف چندطبقه، مردمی و شهری» بوده‌اند و بنا به این ویژگی، از شکنندگی ذاتی برخوردار بوده‌اند. وی تصریح می‌کند که انقلاب اگر توسط یک طبقه راهبری شود، ممکن است رشدی کند و موفقیتی تدریجی داشته باشد، اما اگر موفق شود، تداوم می‌یابد (فوران، ۱۳۹۵: ۳۳). در حالت عکس این وضعیت؛ یعنی در حالتی که انقلاب محصول ائتلاف‌های همه‌گیر و چندطبقه‌ای باشد، شکنندگی انقلاب‌ها بالا می‌رود؛ بدین ترتیب که انقلابیون تا

مرحله‌ی سرنگونی رژیم حاکم و پیروزی انقلاب با هم اتحاد دارند، اما بلافاصله بعد از پیروزی، به دلیل ماهیت ناهمگونشان، دچار اختلاف می‌شوند.

در این که انقلاب اسلامی همانند جنبش‌های پیشین در تاریخ ایران مبتنی بر ائتلاف‌های فراگیر بوده، شکی نیست. در واقع، ائتلافی که منجر به شکل‌گیری و پیروزی انقلاب اسلامی شد، متشکل از سه جریان عمده بود؛ چپ‌ها، ملی‌گراها و اسلام‌گراها. چپ‌ها و ملی‌گرا که در همان دهه اول انقلاب، طرد و به حاشیه رانده شدند (حسینی‌زاده، ۱۳۸۹) و در ادامه، در اواسط دهه ۱۳۷۰ شمسی نیز با رویارویی جدی اصلاح‌طلبان و اصولگرایان، ائتلاف نیروهای اسلام‌گرا نیز دوپاره شد. البته این دوپارگی، پیش از این و در جریان جدایی مجمع روحانیون مبارز از جامعه روحانیت مبارز در سال ۱۳۶۷ شکل گرفت، اما هیچ‌گاه اختلافات میان جناح چپ و راست، هم در دامنه و هم در شدت، به اندازه دهه هفتاد نبود.

با توجه به آنچه گفته شد، در مرحله قبل از پیروزی انقلاب اسلامی، ائتلافی شکننده میان چپ‌ها، ملی‌گراها و اسلام‌گراها شکل گرفت که بعد از پیروزی انقلاب، به سرعت فروپاشید. بعد از این نیز ائتلاف نیروهای اسلام‌گرا به سمت واگرایی پیش رفت. این مهم یکی از عواملی است که بر میزان و عمیق نتایج انقلاب اسلامی، اثر محدودکننده داشته است؛ زیرا با فروپاشی و سپس، تضعیف اجماع نخبگانی بعد از انقلاب، اگرچه انقلاب دچار ایستایی و رکود نشد، اما از ظرفیت حداکثری برای کسب نتایج بیشتر هم برخوردار نبود.

۱-۲- میزان دگرگونی‌های انجام گرفته در زمان حاکمیت چندگانه

دگرگونی‌های انجام گرفته در زمان حاکمیت چندگانه به‌ویژه از آن روی اهمیت دارد که جهت‌گیری تحولات آتی را مشخص می‌کند. در انقلاب اسلامی، دوره حاکمیت چندگانه را می‌توان تا پایان دولت موقت و حتی زمان فرار بنی‌صدر در خرداد سال ۱۳۶۰ شمسی دانست. تحولاتی که در این زمان صورت گرفت، در تعیین مسیر حرکت جمهوری اسلامی ایران تأثیر بنیادین داشته است. مهمترین این تحولات عبارت‌اند از:

- تأمین استقلال کشور در برابر ابرقدرت‌ها، به گونه‌ای که عضویت ایران در پیمان سنتو لغو شد، پیمان دوجانبه دفاعی با امریکا نیز باطل اعلام شد و پایگاه‌های استراق سمع امریکا در داخل خاک ایران در مجاورت شوروی برچیده شد و در ارتباط با شوروی نیز شورای انقلاب مواد ۵ و ۶

قرارداد مودت ۱۹۲۱ را ملغی اعلام کرد (رمضانی، ۱۳۹۲: ۱۵۰)،

- تدوین قانون اساسی جدید که در آن، اسلام به عنوان منشأ و مرجع اقتدار و مشروعیت تعریف شد،
- اعلام و اجرای انقلاب فرهنگی،
- تسخیر لانه جاسوسی آمریکا،
- کناره‌گیری یا طرد نیروهای ملی‌گرا و چپ،
- فائق آمدن بر حرکت‌های تجزیه‌طلبانه قومی و

مجموع این تحولات در تعیین مسیر جمهوری اسلامی و الگوهای دوستی و دشمنی آن در محیط داخلی و خارجی تأثیر بسزایی داشت و بنابراین، بر کم و کیف نتایج آن در برهه‌های بعدی اثرگذار بود. در واقع، عمده این تحولات اگرچه در تعیین مسیر جمهوری اسلامی ایران اثرگذار بود، اما با توجه به هزینه‌ساز بودن آن‌ها، امکان پیشبرد برنامه اجتماعی انقلاب را محدود ساخت.

۱-۳- میزان جایگزینی انقلابیون با عناصر رژیم قبل

به میزانی که جایگزینی انقلابیون با عناصر رژیم قبل بیشتر باشد و خاستگاه طبقاتی آن‌ها با عناصر مذکور متفاوت باشد، امکان بیشتری برای پیشبرد برنامه اجتماعی انقلاب‌ها وجود دارد (تیلی، ۱۳۸۵: ۳۱۷). در این زمینه، انقلاب اسلامی در تغییر ترکیب نخبگان حاکم با عمق و دامنه قابل توجه عمل کرده است. در واقع، انقلاب اسلامی با کنار گذاشتن عناصر رژیم شاه، عرصه سیاست و قدرت را به روی توده مردم گشود. در اثر این تحول، هم سیاست خصلت توده‌ای یافت و هم زمینه‌های لازم برای حضور گسترده‌تر نیروهای وفادار به انقلاب در ساختار قدرت فراهم شد؛ بدین ترتیب که طبقات پائین، طبقه متوسط سنتی و برخی گروه‌های شأنی و منزلتی مانند روحانیون، نه تنها فرصت بروز و ظهور بیشتری پیدا کردند، بلکه در سلسله‌مراتب سیاسی اجتماعی کشور با رشد منزلت مواجه شدند. به طور دقیق‌تر باید گفت که از یک‌سو، متأثر از شرایط دهه اول انقلاب به‌ویژه دفاع مقدس و نقش مسلطی که این طبقات و گروه‌ها در دوران جنگ داشتند و از سوی دیگر، به دلیل کناره‌گیری و حذف گروه‌های چپ و ملی‌گرا، به منزلت هژمونیک رسیدند (قربانی، ۱۴۰۳: ۶۴). از لحاظ خاستگاه طبقاتی نیز گروه حاکمه برآمده از انقلاب، با گروه حاکمه قبل از انقلاب متفاوت بود که در ادامه به آن پرداخته می‌شود.

۱-۴- منازعه گروه‌های رقیب برای به دست گرفتن قدرت

شدت منازعه میان گروه‌های رقیب بعد از پیروزی انقلاب اسلامی نیز از جمله عوامل محدودکننده دامنه و عمق نتایج انقلاب اسلامی است. در توضیح باید گفت که از میان ائتلاف انقلابی، ابتدا نیروهای جبهه ملی با مخالفت با لایحه قصاص، از سوی امام خمینی (ره) مرتد اعلام شدند و سپس با مخالفت‌های مسلحانه گروه‌های چپ و روی آوردن آن‌ها به ترورهای کور و همچنین، عدم اقبال به آن‌ها از سوی مردم در رقابت‌های انتخاباتی، منازعه میان ائتلاف انقلابی شدت گرفت. به عبارت دقیق‌تر، شدت منازعه میان ائتلاف انقلابی به حدی بود که با هزینه‌های بالا همراه بود و در عمل، محدودیت‌هایی را از نظر دسترسی انقلابیون به منابع انسانی و مادی لازم برای کسب نتایج اقتصادی اجتماعی بهتر را ایجاد کرد.

۱-۵- میزان موفقیت انقلابیون در دولت‌سازی

نیروهای انقلابی پس از پیروزی انقلاب اسلامی در دولت‌سازی موفق عمل کردند؛ زیرا علاوه بر استقرار سریع دولت بعد از انقلاب، قانون اساسی جدید نیز با دقت و سرعت بالا تدوین شد. ضمن این‌که در این دولت‌سازی، عناصر مختلف بومی و جهانی، سنتی و مدرن به‌خوبی در کنار هم قرار گرفت. علاوه بر این، ماهیت تأسیس دولت برآمده از انقلاب نیز به گونه‌ای بود که در آن بسیاری از شکاف‌های اجتماعی را از جمله؛ شکاف‌های دین و دولت و دولت - ملت را ترمیم می‌کرد (قربانی، ۱۴۰۲: ۱۲۱-۱۲۰).

۱-۶- خاستگاه اجتماعی رهبران

خاستگاه اجتماعی رهبران انقلاب و نیروهای انقلابی به طور عمده محدود به طبقه متوسط سنتی و طبقات پایین جامعه بود. به همین دلیل، سمت‌وسوی تحول‌آفرینی اقتصادی اجتماعی بعد از پیروزی انقلاب، به این طبقات معطوف شد. در توضیح بیشتر باید گفت که در دهه ۱۳۶۰، بلوک قدرت به دو بخش تقسیم شد: بلوک بازاری-سنتی که در قالب جامعه روحانیت و بازار (اصناف)، طرفدار مالکیت خصوصی، عدم دخالت گسترده دولت در اقتصاد و... بود، در مقابل بلوک خرده‌مالکانه رادیکال سنتی در قالب جامعه روحانیون مبارز، سازمان مجاهدین انقلاب اسلامی و...، طرفدار اصلاحات ارضی، عدالت، مداخله دولت در اقتصاد، وضع قانون کار و... بودند که با حمایت امام خمینی (ره) قدرت را

در دست گرفتند (موثقی، ۱۳۸۵: ۳۱۷-۳۱۶). برجسته شدن «عدالت اجتماعی» و تلاش برای توزیع عادلانه امکانات در کشور و تلاش برای محرومیت‌زدایی از اقصى نقاط کشور ریشه در این مهم داشت.

در برهه بعد از جنگ، با توجه به تغییر ائتلاف جریان‌های سیاسی، خاستگاه اجتماعی نخبگان سیاسی تغییر کرد و از این‌رو، سمت‌وسوی اقدامات در کشور، به‌ویژه در دوره اصلاحات، به سمت طبقه متوسط جدید سوق یافت و از این‌رو، به جای برجسته شدن پاسخ به مطالبات معطوف به عدالت، حوزه‌های روشنفکری و سیاسی در رویکرد دولت اصلاحات برجسته شد (ر.ک: بشیریه، ۱۴۰۰: ۱۴۶).

۷-۱- قابلیت و اهداف نخبگان به قدرت رسیده

نخبگان به قدرت رسیده بعد از انقلاب از قابلیت مناسبی برخوردار بودند؛ زیرا ضمن مدیریت شرایط دشوار استقرار نظام و جنگ، برای تحقق اهداف انقلاب در جامعه همچون عدالت‌گستری و رفع محرومیت گام‌های مؤثری برداشتند. در برهه بعد از جنگ نیز تقویت توان دفاعی و بازسازی کشور، با آهنگ قابل‌قبولی به پیش رفت. در واقع، مدیریت شرایط دشوار کشور بعد از جنگ و بازسازی کشور به سهولت امکان‌پذیر نبود، اما در سایه انسجام نخبگان سیاسی از جریان‌های مختلف و قابلیت بالای آن‌ها، هم شرایط دشوار ناشی از تثبیت انقلاب و جنگ به‌خوبی مدیریت شد و هم با عبور از آن شرایط، کشور در مسیر تحقق وعده‌های انقلاب قرار گرفت، به‌گونه‌ای که هم‌اکنون چهره عمومی کشور در مقایسه با گذشته و حتی دهه اول انقلاب، بسیار دگرگون شده است. به این بحث در ادامه بیشتر پرداخته می‌شود.

۸-۱- منابع انسانی و مادی قابل دسترسی نظام سیاسی انقلابی

منابع انسانی و مادی قابل دسترس جمهوری اسلامی ایران اگرچه در نگاه ابتدایی به مقدار کافی ارزیابی می‌شود، اما در نگاهی عمیق‌تر، محدودیت‌های مهمی پیش‌روی جمهوری اسلامی ایران قرار داشته و دارد. مهم‌ترین عواملی که سبب ایجاد محدودیت برای جمهوری اسلامی ایران در بهره‌برداری از منابع انسانی و مادی شد عبارت‌اند از: وقوع درگیری‌های شدید میان ائتلاف انقلابی متشکل از اسلام‌گرایان، ملی‌گرایان و چپ‌ها، ترور شخصیت‌های برجسته انقلاب و حلقه اول یاران و شاگردان

امام خمینی (ره)، ترور دولتمردان در وقایعی مانند انفجار دفتر حزب جمهوری اسلامی و دفتر نخست‌وزیری، شروع جنگ تحمیلی که علاوه بر تخریب بخشی از زیرساخت‌های کشور، بخش عمده‌ای از نیروهای نخبه انقلابی را از میان برد و در ادامه، اعمال تحریم‌های ضد ایرانی در قالب قانون «داماتو» و سپس، فلج‌کننده شدن تحریم‌ها علیه ایران و... مسلم است که با وجود این موانع، امکان بهره‌برداری از منابع مادی و انسانی در دسترس جمهوری اسلامی تضعیف شده است.

۹-۱- نهادهای اقتصادی و سطح توسعه اقتصادی قبل از انقلاب

انقلاب اسلامی اساساً میراث‌دار اقتصادی بود که به لحاظ قوت نهادهای اقتصادی و سطح توسعه اقتصادی، وضعیت مناسبی نداشت. در واقع، اگرچه پهلوی‌ها برای مدرن‌سازی و تقویت اقتصاد ایران تلاش کردند، اما توفیق چندانی در این زمینه کسب نکردند. در این زمینه، کاتوزیان در توصیف تلاش‌های رژیم پهلوی برای نوسازی اقتصادی می‌نویسد: «آنچه در ایران رخ داد نه پیشرفت اجتماعی و اقتصادی بود و نه مدرنیسم، بلکه شبه مدرنیستی بوده که عواید نفت آن را تسریع کرد. به همین شکل تغییرات ساختاری اقتصاد نیز نه به علت شهرنشینی که به واسطه شهرزدگی بود. هنگامی که کشور در آستانه دروازه‌های تمدن بزرگ قرار داشت... حمل و نقل شهری در همه جا به‌ویژه تهران به قدری خراب بود که غیرقابل توصیف است. وضع مسکونی جز برای وابستگان دولت و جامعه تجار وحشتناک بود. اغلب شهرهای کوچک و بزرگ از جمله تهران فاقد سیستم فاضلاب کارآمد بودند، خدمات درمانی و بهداشتی برای اغنیا بسیار گران و نامطمئن بود و برای فقرا گران و خطرناک» (کاتوزیان، ۱۳۷۲: ۳۲۳). بر این اساس، انقلاب اسلامی در عمل میراث‌دار اقتصادی بود که در آن کمترین ظرفیت‌های لازم برای کسب نتایج پردامنه و عمیق وجود داشت. مبتنی بر همین واقعیت‌ها، می‌توان ادعا کرد که انقلاب اسلامی حرکت خود را از «نقطه صفر» آغاز کرد.

۱۰-۱- توانایی در ساختن یک سازمان کارآمد انقلابی

انقلابیون پس از پیروزی انقلاب اسلامی در تشکیل سازمان‌های کارآمد انقلابی توفیق داشتند. در این زمینه، می‌توان به کمیته‌های انقلاب، سازمان بسیج مستضعفین، سپاه پاسداران، جهاد سازندگی، بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، ستاد اجرایی فرمان امام (ره) و... اشاره کرد. بعد از پیروزی انقلاب، عمده خدمات و برنامه‌های اقتصادی اجتماعی از سوی این سازمان‌ها ایجاد شد. به عنوان مثال، جهاد

سازندگی در محرومیت‌زدایی از روستاها کارنامه موفق‌تری عرضه کرد. همچنین می‌توان به سپاه پاسداران به عنوان مولود انقلاب اسلامی اشاره کرد که ضمن نقش برجسته‌ای که در تثبیت انقلاب در نبرد با ضدانقلاب و دوران جنگ تحمیلی داشت، در برهه پس از جنگ نیز نقش‌های خطیری در زمینه پیشبرد اهداف انقلاب اسلامی داشته است (ر.ک: قربانی، ۱۴۰۲: ۱۲۳).

۱۱-۱- ترکیب سازمان رسمی دولت با یک جنبش سیاسی

بر اساس این مؤلفه، سرعت و عمق تحولات انقلابی پس از سرنگونی رژیم سابق، وابسته به استفاده از پتانسیل انقلابی (جنبشی) در ساختارهای دولتی است؛ یعنی بعد از پیروزی باید نیروی انقلابی متوقف نشده و از ظرفیت آن برای کسب نتایج و تحقق وعده‌های انقلاب استفاده شود. در این زمینه، «کیرچه‌ایمر» تأکید دارد که انقلاب‌های قرن ۲۰ با جمع کردن دولت و جنبش توانستند توده‌ها را سازمان دهند (نقل از: پناهی، ۱۴۰۲: ۴۶۲).

با توجه به آنچه گفته شد، یکی از عوامل شتاب‌بخش به تحول‌آفرینی سیاسی، اقتصادی و اجتماعی بعد از پیروزی انقلاب اسلامی، توجه جدی به ظرفیت نیروهای انقلابی و به‌کارگیری آن‌ها در ساختارهای دولتی بود. در این زمینه می‌توان به ایجاد ساختارهایی مانند کمیته‌های انقلاب، جهاد سازندگی، سپاه پاسداران و... که برآمده از متن انقلاب اسلامی بود، اشاره کرد که سرعت و عمق تحول‌آفرینی متأثر از انقلاب اسلامی را شدت بخشید.

۱۲-۱- سیاست‌های دولت انقلابی

دولت برآمده از انقلاب اسلامی با اتخاذ سیاست‌های مستحکم انقلابی توانست به مسائل و مشکلات تثبیت انقلاب و نظام و به‌ویژه جنگ فائق آید. به عبارت دقیق‌تر، در سایه کارآمدی این سیاست‌ها بود که مشکلات و منازعات دوره استقرار نظام و جنگ و پیامدهای آن، نه تنها نتوانست مسیر انقلاب را سد کند، بلکه با وجود این مشکلات، گام‌های مؤثری برای جلوگیری از افزایش دامنه مشکلات، حمایت از محرومان و توزیع عادلانه امکانات موجود در کشور برداشته شد (رزاقی، ۱۳۶۹: ۱۹۶). پس از پایان جنگ نیز با اتخاذ سیاست‌های مستحکم، ضمن بازسازی توان دفاعی کشور، بسیاری از ویرانه‌های ناشی از جنگ ترمیم و در حوزه‌های زیرساختی نیز کشور رشد نسبی تجربه کرد؛ بنابراین، سیاست‌های مستحکم دولت انقلابی به یک عامل موازنه‌ساز تبدیل شد که در سایه آن،

با وجود کمبود منابع انسانی و مادی، اما انقلاب از حرکت باز نماند.

۱-۱۳- وقوع جنگ داخلی

شکل‌گیری حرکت‌های تجزیه‌طلبانه قومی در نقاط مختلف کشور از جمله عواملی بود که در تعیین میزان تغییرات انقلابی اثر محدودکننده گذاشت. کردستان، خوزستان، ترکمن صحرا و سیستان و بلوچستان از جمله نقاطی بودند که درگیر تجزیه‌طلبی قومی شده و تحولات خون‌باری را از سر گذراندند. در خلال این تحولات، علاوه بر فرسایش بخشی از توان نیروهای انقلابی، با شکل‌گیری معضل امنیتی از ناحیه قوم‌گرایان تجزیه‌طلب، در برهه‌های بعدی نیز بخشی از توانی که باید صرف بازسازی این مناطق می‌شد، صرف کنترل تحرکات احتمالی بقایای گروه‌های ضدانقلاب تجزیه‌طلب شد.

در مجموع، حوادثی که در طول بیست سال اول انقلاب اسلامی در ایران و برای انقلاب اسلامی رخ داد، آن قدر وسیع، گسترده و پی‌درپی بوده است که در مقایسه با شرایط عادی به اندازه یک قرن تاریخ تحولات یک جامعه را شامل می‌شود؛ حوادثی که اگر فقط یک مورد آن در کشور دیگری اتفاق می‌افتاد، می‌توانست سبب سرنگونی نظام حاکم در آن کشور شود (محمدی، ۱۳۸۱: ۲۵) و طبیعی است که کشوری که این‌گونه حوادث را از سر گذرانده، فرصت چندانی برای پرداختن به توسعه در اختیار نداشته است و اگر هم در این راستا قدمی برداشته است، با موانع متعدد و در نتیجه با کمبود امکانات مواجه بوده است.

۱-۱۴- داشتن اهداف ملی مورد حمایت مردم برای ایجاد بسیج فراگیر

تأمین استقلال کشور در برابر قدرت‌های سلطه‌گر خارجی، ایجاد و توسعه آزادی‌های سیاسی اجتماعی در برابر سلطه استبدادی، حاکمیت اسلام و ارزش‌های اسلامی و در نهایت، رفع فقر و محرومیت در جامعه از مهم‌ترین اهداف انقلاب اسلامی بود (ر.ک: پناهی، ۱۳۷۹) که حمایت مردمی کافی را کسب کرد و بنابراین، این انقلاب در بسیج فراگیر مردمی حتی بعد از پیروزی همواره موفق بوده است. در برهه‌های بعد از انقلاب نیز اهدافی چون پیشرفت علمی، دستیابی به فناوری‌های نوین مانند فناوری هسته‌ای، ایستادگی در برابر زیاده‌خواهی‌های قدرت‌های خارجی و... با حمایت مردمی همراه بوده است.

۱-۱۵- وضعیت کشور انقلابی در ساختار بین‌المللی و فشارهای خارجی

در ساختار بین‌المللی، ایران جزو کشورهای پیرامونی (حاشیه‌ای) بود که در تقسیم‌کار بین‌المللی، مأموریتی مبنی بر صادرات مواد خام و واردات کالاهای مصرفی برای آن تعیین شده بود. در توضیح چرایی و چگونگی قرار گرفتن ایران در این موقعیت، باید به ابتدای دوره قاجار رجوع کرد. در واقع، بعد از آن که ایران در جنگ دوم در برابر روسیه شکست خورد، عهدنامه صلح «ترکمانچای» میان ایران و روسیه منعقد شد. در این زمینه، علاوه بر تحمیل کاپیتولاسیون سیاسی، برای عمل به بند ۱۰ ترکمانچای، یک کاپیتولاسیون اقتصادی - تجاری به عنوان ضمیمه ترکمانچای بر ایران تحمیل شد (ر.ک: نفیسی، ۱۳۸۳: ۶۴۳-۶۳۳). انگلیس نیز پس از قتل قائم‌مقام فراهانی، در نهایت در اکتبر ۱۸۴۱ قراردادی تجاری مشابه ضمیمه ترکمانچای بر ایران تحمیل کرد. از طریق این کاپیتولاسیون (های) تجاری، در واقع، نظام تجارت آزاد بر ایران تحمیل شد؛ بنابراین، روس و انگلیس توانستند هر جا که بخواهند مراکز کنسولی و تجاری دایر کنند و تجار خود را از مشکلاتی مانند پرداخت‌های زیاد گمرکی، تعرفه‌های داخلی، محدودیت‌های مسافرت داخلی و قضاوت دادگاه‌های شرعی آسوده کنند (آبراهامیان، ۱۳۸۴: ۶۷-۶۶).

بنابراین، در نیمه دوم قرن نوزدهم، سهم روسیه در اقتصاد ایران افزایش یافت، به گونه‌ای که در فاصله سال‌های ۱۹۱۴-۱۸۶۰ میلادی، کل تجارت ایران با روسیه به ارزش روبل طلا ۱۲ برابر افزوده شد (عیسوی، ۱۳۶۲: ۱۰۷). همچنین در فاصله سال‌های ۱۹۰۹-۱۸۸۰ میلادی، ارزش واردات روسیه از ایران در عرض ۳۰ سال، سه برابر شد. حال آن که صادرات آن هفت برابر شده بود (عیسوی، ۱۳۶۲: ۲۲۲) و این در حالی بود که حجم مواد صادراتی ایران در اواخر سده نوزدهم (۱۱۷۹ تا ۱۲۷۹ ش) پنج برابر حجم کالاهای ساخته شده وارداتی بود، اما ارزش این واردات، سه برابر صادرات بود؛ یعنی یک مبادله نابرابر میان ایران و روسیه شکل گرفته بود (نقل از فوران، ۱۳۹۵: ۱۸۳).

در ارتباط با انگلیس نیز چنین وضعی حاکم بود، به گونه‌ای که تراز تجاری ایران با انگلیس در همان سال‌ها از ۲۰ تا ۵۰ درصد به نفع انگلیس در نوسان بود. این حالت، به‌خوبی گویای مبادله نابرابر ایران با دنیای خارج بود. متأثر از این وضعیت، ایران در سال ۱۲۹۳ با کسری تراز تجاری سه میلیون پوندی مواجه شد که در نتیجه آن، به قرضه‌ی خارجی، کاهش ارزش پول ملی (در طول قرن نوزدهم میلادی، ارزش برابری پول ایران، ۴۱۰ درصد کاهش یافت) (کاتوزیان، ۱۳۷۲: ۷۸) و واگذاری امتیازات بیشتر به بیگانگان روی آورد. در نهایت، متأثر از این مبادله نابرابر، ایران حالت

«نیمه مستعمره» پیدا کرد، اگرچه هیچ‌گاه به طور رسمی مستعمره هیچ قدرت استعمارگری نبود، اما ویژگی مستعمراتی پیدا کرد که در اثر این وضعیت، ضمن ورشکسته شدن تولید داخلی، به صادرات مواد خام و واردات کالاهای مصرفی وابسته شد (ر.ک: اشرف، ۱۳۵۹: ۱۰۴-۱۰۳). در واقع، تغییر مهم الگوی بازرگانی خارجی ایران در نیمه دوم قرن ۱۹ میلادی، جایگزینی قابل ملاحظه صادرات مواد اولیه و خام به جای صادرات محصولات ساخته شده بود (کاتوزیان، ۱۳۷۲: ۸۳). بدین ترتیب، تجارت خارجی ایران ماهیت استعماری پیدا کرد، طوری که تاجر ایرانی به عنوان عنصر غارت‌گر مواد خام ایرانی و توزیع‌کننده و عامل فروشنده خارجی عمل می‌کرد (رضاقلی، ۱۳۷۷: ۱۷۷). از این طریق، تجاری شدن کشاورزی به ایران تحمیل شد.

پیامد این وضعیت، قرار گرفتن ایران در حاشیه نظام تقسیم‌کار جهانی بود، اما رقابت فشرده روس و انگلیس در ایران سبب شد که ایران به صورت نوع خاصی از مناطق حاشیه‌ای اقتصاد جهانی تبدیل شود، به گونه‌ای که تمام معایب یک مستعمره را دارا بود، اما از مزایای معدود مستعمره مانند ایجاد برخی صنایع محروم ماند. به نوشته فوران، بهترین گواه این قضیه، توافق روس و انگلیس در عدم احداث راه‌آهن در ایران و شرایط «کامله الوداد» در قراردادهای تجاری بود که هر دوی این قدرت‌ها با زور بر ایران تحمیل کردند (فوران، ۱۳۹۵: ۱۸۵-۱۸۴).

از این طریق، عنصر مداخله خارجی به مهم‌ترین رکن تعیین سرنوشت ایران تبدیل شد، به گونه‌ای که ضمن وابسته‌سازی حیات دولت در ایران به قدرت‌های استعماری (روسیه و انگلیس)، تلاش‌های بورژوازی ملی برای ایجاد صنایع نوپا در ایران در اثر این مداخله‌ها عقیم ماند و فراتر از این، تلاش‌های دولتمردان اصلاح‌گر ایرانی برای اعاده استقلال کشور و تحقق ایران قوی را ناکام گذاشت. شاهد مثال در این زمینه، سرنوشت تلخ سه صدراعظم و نخست‌وزیری است که در این زمینه گام برداشتند؛ قائم‌مقام فراهانی و امیرکبیر کشته شدند و مصدق نیز دولتش با کودتایی آمریکایی-انگلیسی سرنگون شد (رضاقلی، ۱۳۷۷: ۱۴۱).

در واقع، با توجه به آنچه گفته شد، ترتیبات ساختاری نظام بین‌الملل به گونه‌ای بر ایران تحمیل شد که همواره برای ایران محدودیت‌زا بوده است؛ موضوعی که هم‌اکنون نیز ادامه دارد. مبتنی بر این واقعیت مهم تاریخی، بخش مهمی از تعارض‌های نظام بین‌الملل با جمهوری اسلامی ایران بهتر قابل درک است؛ بدین ترتیب که فشارهای خارجی علیه جمهوری اسلامی معطوف به آن است که موقعیت ایران را همچنان در حاشیه نظام تقسیم‌کار جهانی تثبیت کند و اجازه تغییر موقعیت را به

ایران ندهد. بر این اساس، موقعیت حاشیه‌ای ایران در نظام تقسیم‌کار جهانی یکی از مهم‌ترین منشأهای ایجاد چالش برای توسعه و عمق‌بخشی نتایج انقلاب اسلامی ایران بوده است که در سال‌های اخیر در قالب تحریم‌های فلج‌کننده خود را نشان داده است.

۱-۱۶- وقوع رویدادهای مصیبت‌بار

اگرچه همه انقلاب‌ها کم‌وبیش با رویدادهای مصیبت‌بار مانند قحطی، مرگ رهبران انقلابی و... مواجه می‌شوند، اما از نقطه‌نظر تجربه رویدادهای مصیبت‌بار، شاید انقلاب اسلامی تجربه‌ای استثنایی دارد؛ بدین ترتیب که هنوز دو سال از پیروزی انقلاب نگذشته بود که کشور با یک جنگ تمام‌عیار نظامی مواجه شد که طی آن بخش مهمی از زبده‌ترین نیروهای انقلابی از میان رفتند، چهره‌های برجسته انقلاب همچون آقایان باهنر، بهشتی، مطهری، رجایی، مفتح و... در همان سال‌های ابتدایی انقلاب ترور شدند، سازمان مجاهدین با روی آوردن به اقدامات مسلحانه حدود ۱۷ هزار نفر از شهروندان را ترور کردند و... همه این رویدادها بر محدودسازی پیشبرد برنامه انقلاب اسلامی برای نوسازی اقتصادی اجتماعی ایران اثر محدودکننده داشته است.

۱-۱۷- سنت سازگار با تغییرات اجتماعی

انقلاب اسلامی اساساً پاسخ معتبری به تقاضاها و بی‌قراری‌های اجتماعی ارائه داد که توانست عرصه عمومی را به تسخیر خود درآورد. توضیح آن که در فرایند تکوین انقلاب اسلامی، ایدئولوگ‌های انقلاب تفسیر روزآمدی از اسلام ارائه دادند که طی آن، اسلام نه نسبت به جامعه و پدیده‌های اجتماعی بی‌توجه نیست، بلکه با درک «مقتضیات زمان» برای اداره همه آن‌ها راه‌حل و برنامه دارد (ر.ک: مطهری، ۱۳۸۰).

در این زمینه، امام خمینی (ره) با فقه جواهری و پویای خود در برهه پس از انقلاب تلاش داشت تا واقعیت‌های جامعه و مقتضیات زمان را به نحو مطلوب اداره کند. امام (ره) به لحاظ نظری تلاش داشت تا تضمین بخش قابلیت تطبیق اسلام با شرایط جدید و متحول محیطی باشد. ابداعات و تلاش‌های ایشان در طرح مفهوم «مصلحت» و تأکید ایشان بر نقش زمان و مکان به عنوان دو عنصر تعیین‌کننده در اجتهاد (صحیفه امام (ره)، ج ۲۱: ۲۸۹) از جمله تلاش‌های قابل توجه امام خمینی (ره) بود که البته در همان زمان از سوی جریان‌های سنتی جدی گرفته نمی‌شد، اما با توجه به موقعیت ویژه

امام (ره)، کسی توان مخالفت علنی با آن‌ها را نداشت. با این حال، با رحلت امام (ره)، به نوعی این تلاش‌ها به فراموشی سپرده شد و تداوم پیدا نکرد (حسینی‌زاده، ۱۳۸۹: ۳۶۵).

۱۸-۱- رشد و تقویت دولت و دیوان‌سالاری آن

انقلاب اسلامی دولت و دیوان‌سالاری آن را تقویت کرد، اما این دیوان‌سالاری به تدریج به یک نیروی مانع تغییر تبدیل شد. در واقع، بنا به دلایلی چون افزایش بار تقاضاها، تداخل برخی دستگاه‌های دیوانی و... دیوان‌سالاری ثقیل شده و خود به مانعی برای پیشبرد امور و تحول تبدیل شده است. در واقع، علی‌رغم دوره‌ای از بوروکراسی‌زدایی در سال‌های اولیه پس از انقلاب و ایجاد و بسط نوعی نظام شورایی در ادارات، سازمان‌ها و کارخانه‌ها و نیز ایجاد نهادهای انقلابی نظیر جهاد سازندگی، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، بنیاد مستضعفان، سازمان بسیج اقتصادی و...، اما در دوره‌های بعدی، مجدداً روند بوروکراتیک کردن احیا و بلکه تشدید شد. در فرایند تثبیت قدرت، اکثر نهادهای انقلابی، به موجب قانون به بوروکراسی جدید و یا بخشی از بوروکراسی سابق تبدیل شدند (سمیعی، ۱۳۸۶: ۴۷۸-۴۷۷). تحت این شرایط، رویکرد بوروکراسی‌محوری در ادارات و سازمان‌ها غلبه یافته که خود مانعی برای ارتقای کارآمدی و تسریع در روند رسیدگی و پیشبرد امور است. در این زمینه، «آرنگ کشاورزبان» می‌نویسد:

«یک شبکه دیوان‌سالارانه پراکنده و دارای تداخل وظایف در ایران وجود دارد که امکان رقابت و گروه‌گرایی را فراهم می‌کند. این امر محصول طراحی قانونی و نهادی نظام است که نهادهای قدرت را در نهادهای جمهوری و نهادهای اسلامی گرد آورده است. چنین ساختاری به ایجاد تعداد زیادی از سازمان‌ها و نهادهای موازی منجر شده است. ... این کانون‌های توازن‌بخش قدرت و اقتدار با مدیریت نزاع درونی مداوم نخبگان، به نظام سیاسی ثبات می‌بخشند، اما در عین حال نظام تصمیم‌گیری را نیز ناکارآمد می‌سازند. نهادهای گوناگون با حوزه‌های اختیار و تصمیم‌گیری بعضاً متداخل، به توانایی دولت برای ایجاد یک نظام تنظیمی همگون و یکپارچه که بتواند سیاست‌ها را به طور مؤثر طراحی و اجرا کند، آسیب رسانده‌اند» (keshavarzian, 2007: 159).

۱۹-۱- خلاقیت ایدئولوژیکی و معناسازی

پس از پیروزی انقلاب اسلامی، در رقابت ایدئولوژی‌های مختلف که هر یک در تلاش بودند تا

پاسخ معتبری به بی‌قراری‌ها اجتماعی و سیاسی ارائه دهند، اسلام انقلابی توانست به برتری برسد. در ادامه شرایط جنگ نیز در تقویت این برتری مؤثر بود، به گونه‌ای که با تولید واژگان و گزاره‌هایی چون «فضیلت شهادت»، «ایشان و فداکاری»، «بکشید ما را ملت ما آگاه‌تر می‌شود»، «انقلاب مستضعفین»، «عدالت»، «ولی نعمت دانستن مردم»، «فضیلت کوخ‌نشینی بر کاخ‌نشینی»، «اسلام پابرهنگان در برابر اسلام آمریکایی» و...، نه تنها گفتمان‌های رقیب بیشتر در محاق قرار گرفته و به منزله گفتمان‌هایی غیرقابل دسترس تلقی شدند، بلکه واقعیت‌های اجتماعی به‌خوبی از سوی نیروهای اسلام سیاسی به‌ویژه رهبر انقلاب، امام خمینی (ره)، معنادهی می‌شد؛ بنابراین، حوزه عمومی به‌راحتی در تسخیر این گفتمان و نیروهای آن قرار گرفت.

با این حال، با پایان جنگ، رحلت امام خمینی (ره)، شکل‌گیری تقاضاها و بی‌قراری‌های نوین در جامعه ایران، فروپاشی شوروی و غلبه جهانی‌سازی غرب و تأثیرپذیری فضای فکری-سیاسی ایران از این تحول، گفتمان‌های جدیدی در فضای سیاسی فرهنگی ایران ارائه شد که هژمونی گفتمان فرهنگی مسلط را به مبارزه طلبید و بنابراین، در معنادهی آن به واقعیت‌های اجتماعی چالش ایجاد کرد (قربانی، ۱۴۰۰: ۱۴۹).

در واقع، با سیاست‌های مدرن‌سازی دولت‌سازندگی با اعتقاد به سیاست‌های باز فرهنگی تلاش شد تا تحولاتی در حوزه فرهنگ رخ دهد. طی این روند، با رواج مصرف تولیدات فرهنگی پاپ و برخی تحولات نوین در ساختارهای فرهنگی مانند ایجاد فرهنگسراها در تهران، جوانان سبک‌های دیگری از زندگی را برگزیدند. وجه دیگر سیاست‌های مذکور، در حوزه اقتصادی-عمرانی ظاهر شد که طی آن، با اجرای سیاست‌های اقتصادی و بازسازی خرابه‌های جنگ، فضای شهرها تغییر کرد. در همین حال، رواج پدیده‌هایی چون واردات برخی کالاهای لوکس از خارج، تغییر سبک زندگی و معماری، رشد مصرف‌گرایی، توجه به تفریح، ایجاد تغییراتی در نحوه پوشش مردم، توسعه دانشگاه‌ها و غیره باعث شد تا جامعه از فضای جنگ فاصله بگیرد (قهرمانپور، ۱۳۹۶: ۷۳-۷۲ و مردیها، ۱۳۷۹: ۱۷۳-۱۷۲). در اثر این تغییرات، تقاضاها و بی‌قراری‌هایی در فضای جامعه شکل گرفت که گفتمان مسلط چندان مایل به پاسخ به آنها نبود. این روند در برهه‌های بعدی نیز ادامه داشت. به همین دلیل، از قدرت معناسازی آن کاسته شد و بنابراین، بروز و ظهور نشانه‌ها و نمادهای آن و به تبع این، هستی‌سازی آن در حوزه عمومی در مقایسه با گذشته تضعیف شد.

۱-۲۰- دگرگونی در گفتمان فرهنگی

انقلاب اسلامی اساساً خود محصول تحول در گفتمان فرهنگی بود. از این‌رو، بعد از پیروزی انقلاب اسلامی، عمده تلاش اندیشه‌گران ایرانی، معطوف به عمق‌بخشی به این گفتمان و بسط آن در جامعه به‌ویژه در سال‌های جنگ بود (خرمشاد، ۱۳۸۲: ۱۳۵). به عبارتی، در واکنش به گفتمان فرهنگی رژیم شاه که بر غرب‌گرایی و ایرانیت در مقابل اسلامیت تأکید داشت (ر.ک: بشیریه، ۱۳۸۳: ۱۳۱-۱۲۵) و متأثر از غلبه گفتمان بازگشت به خویشتن، تلاش‌ها به احیای فرهنگ اسلامی- ایرانی و از سوی، طرد غرب به عنوان دگر گفتمان مسلط معطوف شد.

با این حال، به تدریج این گفتمان مسلط، با منازعه‌ای درون گفتمانی مواجه شد که صلابت آن به عنوان گزینه نهایی حقیقت را تا حدودی در هم شکست. بر این اساس، در برهه بعد از انقلاب باید از دو گفتمان فرهنگی نام برد؛ گفتمانی که متأثر از گفتمان بازگشت به خویشتن است؛ با سویه‌های غرب‌ستیزی و مبنا قرار دادن اسلام شیعی به عنوان عنصر اصلی هویت ایرانی. از «رضا داوری اردکانی» در این برهه باید به عنوان نمونه برجسته این نحله نام برد (به عنوان نمونه ر.ک: داوری اردکانی، ۱۳۶۱: ۸۵). این نحله متأثر از شرایط جنگ، در دیدگاه‌های «مصطفی چمران» و به‌ویژه «سیدمرتضی آوینی»، گرایش‌های عرفانی و معنویت‌گرا پیدا می‌کند؛ دین را برنامه‌ی عمل برای سازندگی می‌داند و معتقد به تفاوت بنیادین توسعه‌ی غربی با مبانی تمدنی اسلام هستند (خرمشاد، ۱۳۸۲: ۱۴۴-۱۴۳). از این‌رو، آوینی خواهان توسعه از نوعی دیگر است؛ توسعه‌ای که فاقد معنویت و روح نیست، بلکه جمع ماده و معنا بوده و در یک کلام، مبتنی بر مبانی اسلامی و تعالی روح بشر است که به تمدن اسلامی جدید می‌انجامد (آوینی، ۱۳۷۶: ۲۱).

در این میان، برخلاف نحله مذکور، «عبدالکریم سروش» درصدد ایدئولوژی‌زدایی از دین برآمد تا یک نقطه تعادل برای بازتعریف جایگاه «ما» در برابر «غرب» بیابد. بر این اساس، او تصریح دارد که دیگر غرب، «دگری» ما نیست، بلکه در درون ما جای گرفته؛ زیرا از دیدگاه سروش، ایرانیان وارث و حامل سه فرهنگ ملی (ایران پیش از اسلام)، دینی و غربی هستند که از هم‌گشودن آن‌ها ناشدنی است (سروش، ۱۳۷۷: ۱۸۱). از این‌رو، مواجهه با غرب را مستلزم بازتعریف دانست. بر این اساس، پروژه سروش، ایدئولوژی‌زدایی از دین و در همین راستا، عصری‌سازی دین و هماهنگ کردن آن با دنیای متجدد بود. او دستاوردهای غرب را حائز اهمیت می‌داند و بنابراین، می‌کوشد تا از نسبت مقولاتی مانند آزادی، تسامح، حقوق بشر، دموکراسی و کثرت‌گرایی با دین سخن بگوید و در صورت تعارض

آنها با دین، قرائتی از دین ارائه دهد که رفع تعارض کند (نصری، ۱۳۹۰: ۴۱۰-۳۵۵)؛ بنابراین، در اینجا غرب‌ستیزی و بومی‌گرایی رنگ می‌بازد و در حوزه فرهنگ و هویت، بر هم‌نشینی سه عنصر ملی، اسلامی و غربی تأکید می‌شود.

با توجه به آنچه گفته شد، اگر چه بعد از انقلاب اسلامی گفتمان فرهنگی مسلط بر جامعه ایران دگرگون شد، اما با ستیزی که از جانب گفتمان رقیب متوجه این گفتمان شد، هستی‌سازی آن نیز در معرض چالش قرار گرفت. نکته مهم در این میان آن است که کیفیت صورت‌بندی گفتمان رقیب به گونه‌ای بود که با دخیل‌سازی دگر غربی در صورت‌بندی خود، در عمل به رشد غیر در درون گفتمان مسلط منجر شد و از این طریق، هژمونی گفتمان مسلط را تضعیف کرد.

جدول شماره ۲- تأثیر عوامل مختلف بر نتایج انقلاب اسلامی

عوامل تأثیرگذار بر نتایج انقلاب اسلامی	اثر محدودکننده (کاهنده)	اثر تسهیل‌کننده (فزاینده)
میزان ائتلاف صورت گرفته بین انقلابیون	*	
میزان دگرگونی‌های انجام گرفته در زمان حاکمیت چندگانه		*
میزان جایگزینی انقلابیون با عناصر رژیم قبل		*
منازعه گروه‌های رقیب برای به دست گرفتن قدرت	*	
میزان موفقیت انقلابیون در دولت‌سازی		*
خاستگاه اجتماعی رهبران		*
قابلیت و اهداف نخبگان به قدرت رسیده		*
منابع انسانی و مادی قابل دسترسی نظام سیاسی انقلابی	*	
نهادهای اقتصادی و سطح توسعه اقتصادی قبل از انقلاب	*	
توانایی در ساختن یک سازمان کارآمد انقلابی		*
ترکیب سازمان رسمی دولت با یک جنبش سیاسی		*
سیاست‌های دولت انقلابی		*
وقوع جنگ داخلی	*	
داشتن اهداف ملی مورد حمایت مردم برای ایجاد بسیج فراگیر		*
وضعیت کشور انقلابی در ساختار بین‌المللی و فشارهای خارجی	*	

ادامه جدول شماره ۲- تأثیر عوامل مختلف بر نتایج انقلاب اسلامی

عوامل تأثیرگذار بر نتایج انقلاب اسلامی	اثر محدودکننده (کاهنده)	اثر تسهیل‌کننده (فزاینده)
رویدادهای مصیبت‌بار مانند قحطی، مرگ رهبران انقلابی و...	*	
سنت سازگار با تغییرات اجتماعی	*	
رشد و تقویت دولت و دیوان‌سالاری آن	*	
خلاقیت ایدئولوژیکی و معناسازی	*	
دگرگونی در گفتمان فرهنگی	*	

(منبع: محقق ساخته)

نتیجه‌گیری

پرسش اصلی در این پژوهش آن بود که چه عوامل و متغیرهایی بر دامنه و کیفیت نتایج و پیامدهای انقلاب اسلامی اثرگذار بوده است؟ به عبارت دیگر، دامنه و کیفیت نتایج و پیامدهای انقلاب اسلامی از چه عواملی متأثر بوده و قبض و بسط این مهم در چه متغیرهایی ریشه داشته است؟ برای پاسخ به این سؤال با روش فراترکیب کیفی تلاش شد تا با مرور دیدگاه‌های نظریه‌پردازان نتایج انقلاب‌ها، مؤلفه‌های تعیین‌کننده دامنه و کیفیت یا میزان و سرعت نتایج انقلاب‌ها استخراج شود. بر این اساس، ۲۰ مؤلفه استخراج شد که در گام بعدی، با طبقه‌بندی آن‌ها بر اساس تقدم و تأخر زمانی، در یک بررسی کیفی، تأثیر آن‌ها بر نتایج و پیامدهای انقلاب اسلامی ایران به آزمون گذاشته شد. در نهایت این نتایج به دست آمد که در حالی که دگرگونی‌های زیاد انجام گرفته در زمان حاکمیت چندگانه، میزان جایگزینی بالای انقلابیون با عناصر رژیم قبل، موفقیت انقلابیون در دولت‌سازی، خاستگاه اجتماعی رهبران، قابلیت و اهداف نخبگان به قدرت رسیده، توانایی در ساختن یک سازمان کارآمد انقلابی، ترکیب سازمان رسمی دولت با یک جنبش سیاسی، سیاست‌های دولت انقلابی و داشتن اهداف ملی مورد حمایت مردم برای ایجاد بسیج فراگیر بر نتایج و پیامدهای انقلاب اسلامی اثر تسهیل‌کننده یا فزاینده داشته است، متغیرها و عوامل دیگری نیز بر نتایج و پیامدهای انقلاب اسلامی اثر محدودکننده یا کاهنده داشته‌اند. متغیرهای اخیر عبارت‌اند از: محدودیت منابع انسانی و مادی قابل دسترسی نظام سیاسی انقلابی، نهادهای اقتصادی ناکارآمد و سطح پایین توسعه اقتصادی

قبل از انقلاب، میزان بالای ائتلاف صورت گرفته بین انقلابیون، منازعه گروه‌های رقیب برای به دست گرفتن قدرت، وقوع جنگ داخلی، موقعیت پیرامونی ایران در ساختار بین‌المللی و فشارهای خارجی متکثر و متراکم علیه ایران بعد از انقلاب، رویدادهای مصیبت‌بار مانند جنگ، مرگ رهبران انقلابی و...، حاکم شدن تفسیرهایی بر سنت که قابلیت تطبیق آن با تغییرات اجتماعی را محدود می‌کرد، ثقیل شدن دیوان‌سالاری دولتی، ضعف در خلاقیت ایدئولوژیکی و معناسازی و ضعف در تداوم دگرگونی در گفتمان فرهنگی؛ بنابراین، قبض و بسط نتایج انقلاب اسلامی را باید در کشاکش این دو دسته عوامل مورد تحلیل قرار داد.

نکته مهم در این زمینه آن است که تغییر در وضعیت برخی از این عوامل به‌خوبی می‌تواند تبیین‌کننده تفاوت در نتایج و پیامدهای انقلاب اسلامی در دهه اول انقلاب در مقایسه با دهه‌های بعدی باشد؛ بدین ترتیب که با تشدید واگرایی در ائتلاف نیروهای انقلابی، برجسته شدن تفسیرهایی از سنت که قابلیت چندانی برای تطبیق با تغییرات اجتماعی ندارند، ضعف در خلاقیت ایدئولوژیکی و معناسازی، ضعف در بازتولید و تداوم گفتمان فرهنگی برآمده از انقلاب اسلامی، تشدید بی‌سابقه فشارهای خارجی، تغییر در خاستگاه اجتماعی برخی جریان‌های سیاسی، کم‌توجهی در زمینه به‌کارگیری ظرفیت‌های انقلابی در سازمان رسمی دولت و تضعیف قابلیت‌های برخی دولتمردان، محدودیت‌هایی در مسیر جمهوری اسلامی در زمینه عمق‌بخشی به نتایج انقلاب اسلامی ایجاد شده است.

منابع

الف - منابع فارسی

- اسکاچپول، تدا. (۱۳۷۶). *دولت‌ها و انقلاب‌های اجتماعی*، ترجمه مجید روئین‌تن، تهران: سروش.
- اشرف، احمد. (۱۳۵۹). *موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران: دوره‌ی قاجار*، تهران: زمینه.
- آبراهامیان، یرواند. (۱۳۸۴). *ایران بین دو انقلاب*، چاپ یازدهم، ترجمه احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی، تهران: نی.
- آرنست، هانا. (۱۳۸۱). *انقلاب، ترجمه عزت‌الله فولادوند*، چاپ سوم، تهران: خوارزمی.
- آوینی، سیدمرتضی. (۱۳۷۶). *توسعه و میانی تمدن غرب*، چاپ دوم، تهران: ساقی.

- بشیریه، حسین. (۱۴۰۰). دیباچه‌ای بر جامعه‌شناسی سیاسی ایران دوره جمهوری اسلامی؛ چاپ نهم، تهران: نگاه معاصر.
- بشیریه، حسین. (۱۳۸۳). ایدئولوژی سیاسی و هویت اجتماعی در ایران؛ در: احمدی، حمید، ایران: هویت، ملت و قومیت، تهران: مؤسسه توسعه علوم انسانی.
- بشیریه، حسین. (۱۳۸۷). *انقلاب و بسیج سیاسی*. چاپ هفتم، تهران: دانشگاه تهران.
- پناهی، محمدحسین. (۱۳۷۹). بررسی زمینه‌ها و اهداف انقلاب اسلامی ایران بر اساس شعارهای انقلاب. *فصلنامه علوم اجتماعی*، ۱۱، ۸۴-۶۳.
- پناهی، محمدحسین. (۱۴۰۲). *نظریه‌های انقلاب: وقوع، فرایند و پیامدها*. چاپ چهارم، تهران: سمت.
- تیلی، چارلز. (۱۳۸۵). *از بسیج تا انقلاب*، ترجمه علی مرشدی‌زاد. تهران: پژوهشکده امام خمینی (ره) و انقلاب اسلامی.
- حسینی‌زاده، سیدمحمدعلی. (۱۳۸۹). *اسلام سیاسی در ایران*. چاپ دوم، قم: دانشگاه مفید.
- حشمت‌زاده، محمدباقر. (۱۳۸۷). *آثار و نتایج انقلاب اسلامی*. چاپ یازدهم، تهران: کانون اندیشه جوان.
- خرمشاد، محمدباقر. (۱۳۸۲). روشنفکری و روشنفکری دینی در ایران در سه حرکت. *رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی*، ۳۱(۲)، ۱۵۶-۱۱۲. DOR: 20.1001.1.15601986.1403.31.2.10.2
- داوری اردکانی، رضا. (۱۳۶۱). *انقلاب اسلامی و وضع کنونی عالم*. تهران: مرکز فرهنگی علامه طباطبائی.
- راجی، سیدمحمدحسین، خاتمی، سیدمحمدرضا. (۱۴۰۱). *صعود چهل ساله*. چاپ بیست و چهارم، قم: معارف.
- رزاقی، ابراهیم. (۱۳۶۹). *الگوی برای توسعه اقتصادی ایران*. تهران: توسعه.
- رضاقلی، علی. (۱۳۷۷). *جامعه‌شناسی نخبه‌کشی*. تهران: نی.
- رمضانی، روح‌الله. (۱۳۹۲). *چارچوبی تحلیلی برای بررسی سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران*، ترجمه علیرضا طیب، چاپ هفتم، تهران: نی.
- سروش، عبدالکریم. (۱۳۷۷). *رازدانی و روشنفکری و دین‌داری*. تهران: صراط.

- سمیعی، علیرضا. (۱۳۸۶). دولت مطلقه مدرن و نوسازی اقتصادی-اداری در ایران (۱۳۰۴-۱۳۷۶). در: رسول افصلی، دولت مدرن در ایران. قم: دانشگاه مفید.
- شفیعی فر، محمد. (۱۳۹۳). *انقلاب اسلامی ماهیت، زمینه‌ها و پیامدها*. چاپ چهارم، قم: معارف.
- عابدی جعفری، عابد، و امیری، مجتبی. (۱۳۹۸). فراترکیب، روشی برای سنتز مطالعات کیفی. *روش‌شناسی علوم انسانی*، ۲۵ (۹۹)، ۷۳-۸۷. 10.30471/mssh.2019.1629
- عیسوی، چارلز. (۱۳۶۲). *تاریخ اقتصادی ایران*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: افست.
- فوران، جان. (۱۳۹۵). *مقاومت شکننده*، ترجمه احمد تدین، چاپ شانزدهم، تهران: رسا.
- قربانی، مصطفی. (۱۴۰۰). *گفتمان‌های هویتی و منازعات نخبگان سیاسی در جمهوری اسلامی ایران ۱۳۹۸-۱۳۷۰*. رساله دکتری علوم سیاسی دانشگاه تهران، راهنما: نوراله قیصری.
- قربانی، مصطفی. (۱۴۰۲). بنیان‌ها و عوامل ماندگاری جمهوری اسلامی ایران. *جامعه‌شناسی سیاسی جهان اسلام*، ۱۱ (۲۳)، ۱۱۱-۱۳۴. 10.22070/iws.2025.19963.2406
- قربانی، مصطفی. (۱۴۰۳). *جامعه‌شناسی سیاسی ایران معاصر*، قم: مصباح اندیشه.
- قهرمانپور، رحمان. (۱۳۹۶). *بررسی چهاردهم تحول‌خواهی در ایران*. تهران: روزنه.
- قیصری، نوراله، خضری، احسان. (۱۳۹۵). *سیاست دفاعی نظام جمهوری اسلامی ایران: بررسی اسناد کلان. فصلنامه رهیافت انقلاب اسلامی*، ۱۰ (۳۷)، ۵۷-۷۴.
- کاتوزیان، محمدعلی. (۱۳۷۲). *اقتصاد سیاسی ایران*، چاپ دوم، ترجمه محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی، تهران: مرکز.
- کدی، نیکی. (۱۳۹۳). *نتایج انقلاب ایران*، چاپ پنجم، ترجمه مهدی حقیقت‌خواه، تهران: ققنوس.
- محمدی، منوچهر. (۱۳۸۱). *انقلاب اسلامی؛ زمینه‌ها و پیامدها*. چاپ سوم، قم: معارف.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۸۰). *اسلام و مقتضیات زمان*. چاپ هفدهم، تهران: صدرا.
- موثقی، سیداحمد. (۱۳۸۵). *اقتصاد سیاسی ایران در دوره جمهوری اسلامی*. مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، ۷۱، ۳۵۳-۳۱۱.
- نصری، عبدالله. (۱۳۹۰). *رویارویی با تجدد*، جلد دوم، چاپ دوم، تهران: علم.
- نفیسی، سعید. (۱۳۸۳). *تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر*. تهران: اهورا.

ب: منابع انگلیسی

- Abedi Jafari, A., & Amiri, M. (2019). Metasynthesis, a Method for Synthesizing Qualitative Studies. *Methodology of Humanities*, 25 (99), 73-87. 10.30471/mssh.2019.1629 [In Persian]
- Abrahamian, Y. (2005). *Iran Between Two Revolutions, 11th edition*, translated by Ahmad Golmohammadi and Mohammad Ebrahim Fattahi, Tehran: Ney. [In Persian]
- Arendt, H. (2002). *Revolution*, translated by Ezatollah Foladvand, 3rd edition, Tehran: Kharazmi. [In Persian]
- Ashraf, A. (1980). Historical Obstacles to the Growth of Capitalism in Iran: The Qajar Period, Tehran: Field. [In Persian]
- Avini, M. (1997). *Development and Foundations of Western Civilization*, 2nd edition, Tehran: Saqi. [In Persian]
- Bashirieh, H. (1999). An Introduction to the Political Sociology of Iran during the Islamic Republic; 9th edition, Tehran: Negah Moasar. [In Persian]
- Bashirieh, H. (2004). *Political Ideology and Social Identity in Iran*; In: Ahmadi, Hamid, Iran: Identity, Nation and Ethnicity, Tehran: Institute for the Development of Humanities. [In Persian]
- Bashirieh, H. (2008). *Revolution and Political Mobilization*. Seventh edition, Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Davi Ardakani, R. (1982). *The Islamic Revolution and the Current State of the World*. Tehran: Allameh Tabatabaei Cultural Center. [In Persian]
- Essoi, C. (1983). *Economic History of Iran*, translated by Yaqoob Ajhand, Tehran: Offset. [In Persian]
- Foran, J. (2016). *Fragile Resistance*, translated by Ahmad Tadayin, 16th edition, Tehran: Rasa. [In Persian]
- Foran, J., & Goodwin, J. (1993). Revolutionary outcomes in Iran and Nicaragua: coalition fragmentation, war, and the limits of social transformation. *Theory and Society*, 209-247. <https://doi.org/10.1007/BF00993498>
- Ghahramanpour, Rahman. (2017). *A Study of Four Decades of Reformation in Iran*. Tehran: Rozaneh. [In Persian]

- Ghorbani, M. (2021). *Identity Discourses and Conflicts of Political Elites in the Islamic Republic of Iran 1370-1398*. PhD Thesis in Political Science, University of Tehran, Supervisor: Noorollah Qaysari. [In Persian]
- Ghorbani, M. (2023). Foundations and Factors of the Permanence of the Islamic Republic of Iran. *Political Sociology of the Islamic World*, 11(23), 111-134. 10.22070/iws.2025.19963.2406 [In Persian]
- Ghorbani, M. (2024). *Political Sociology of Contemporary Iran*, Qom: Mesbah Andisheh. [In Persian]
- Goldstone, J. A. (1991). Ideology, cultural frameworks, and the process of revolution. *Theory and Society*, 20(4), 405-453.
<https://doi.org/10.1007/BF00157321>
- Heshmatzadeh, M. (2008). *Works and Results of the Islamic Revolution*. Eleventh edition, Tehran: Kanoon Andisheeh Jawan. [In Persian]
- Hosseinizadeh, M. (2009). *Political Islam in Iran*. Second edition, Qom: Mofid University. [In Persian]
- Kadi, N. (2014). *Results of the Iranian Revolution*, 5th edition, translated by Mehdi Haghghat-Khah, Tehran: Qoghnoos. [In Persian]
- Katouzian, M. (1993). *Political Economy of Iran*, 2nd edition, translated by Mohammad Reza Nafisi and Kambiz Azizi, Tehran: Markaz. [In Persian]
- Keshavarzian, A. (2007). *Bazaar and state in Iran: The politics of the Tehran marketplace* (Vol. 26). Cambridge University Press.
<https://doi.org/10.1017/CBO9780511492228>
- Khorramshad, M. (2003). Intellectualism and Religious Intellectualism in Iran in Three Movements. *Political and International Approaches*, 31(2), 156-112. DOR: 20.1001.1.15601986.1403.31.2.10.2 [In Persian]
- Moaddel, M. (1991). Class struggle in post-revolutionary Iran. *International Journal of Middle East Studies*, 23(3), 317-343.
<https://doi.org/10.1017/S0020743800056324>
- Mohammadi, M. (2002). *Islamic Revolution; Backgrounds and Consequences*. 3rd edition, Qom: Ma'arif. [In Persian]
- Motahari, M. (2001). *Islam and the Requirements of the Time*. 17th edition, Tehran: Sadra. [In Persian]
- Mothaghi, A. (2006). Political Economy of Iran during the Islamic Republic. *Journal of the Faculty of Law and Political Sciences*, 71, 353-311. [In Persian]

- Nafisi, S. (2004). *Social and Political History of Iran in the Contemporary Period*. Tehran: Ahura. [In Persian]
- Nasri, A. (2011). *Confrontation with Modernity*, Volume 2, 2nd edition, Tehran: Alam. [In Persian]
- Panahi, M. (2000). A Study of the Backgrounds and Goals of the Islamic Revolution of Iran Based on the Slogans of the Revolution. *Quarterly Journal of Social Sciences*, 11, 63-84. [In Persian]
- Panahi, M. (2002). *Theories of Revolution: Occurrence, Process and Consequences*. Fourth edition, Tehran: Samt. [In Persian]
- Qaysari, N., & Khezri, A. (2016). The Defense Policy of the Islamic Republic of Iran: A Study of Major Documents. *Quarterly Journal of the Approach to the Islamic Revolution*, 10(37), 57-74. [In Persian]
- Raji, M., Khatami, & M. (1982). *The Forty-Year Rise*. Twenty-fourth Edition, Qom: Maarif. [In Persian]
- Ramezani, R. (1993). *An Analytical Framework for Examining the Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran*, Translated by Alireza Tayyeb, Seventh Edition, Tehran: Ney. [in Persian]
- Razzaghi, A. (1989). *A Model for Iran's Economic Development*. Tehran: Toseeh. [In Persian]
- Rezagholi, A. (1998). *The Sociology of Elitism*. Tehran: Ney. [In Persian]
- Samii, A. (2007). *Modern Absolute State and Economic-Administrative Renovation in Iran (1997-1998)*. In; Rasoul Afzali, *Modern State in Iran*. Qom: Mofid University. [In Persian]
- Scotchpool, T. (1997). *States and Social Revolutions*, translated by Majid Rointon, Tehran: Soroush. [In Persian]
- Shafieifar, M. (2014). *The Islamic Revolution: Its Nature, Contexts and Consequences*. Fourth Edition, Qom: Maarif. [In Persian]
- Soroush, A. (1998). *Mystery and Enlightenment and Religiosity*. Tehran: Sirat. [In Persian]
- Tilly, C. (2006). *From Mobilization to Revolution*, translated by Ali Morshedizad. Tehran: Imam Khomeini (RA) and Islamic Revolution Research Institute. [In Persian]